

Received: August 1, 2026
Accepted: August 24, 2026
Available online: August 25, 2026

<https://doi.org/10.36078/987655584>

Original research article / Original tadqiqot maqolasi

CLASSIFICATION OF SUFI TAZKIRAS AND THE SOURCE FOUNDATIONS OF *NASOYIM UL-MUHABBAT*

Sevara PARMONOVA

PhD Student
Alisher Navo'i Tashkent State University of
the Uzbek Language and Literature
Tashkent, Uzbekistan
Email: parmonova.sevara@gmail.com
ORCID iD: 0009-0009-5005-7666

ABSTRACT

This article examines Alisher Navo'i's *Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim il-futuvvat* in relation to the traditions of Sufi biographical literature and the sources underlying its formation. The study aims to identify the work's connection with earlier Sufi biographical traditions, determine its principal sources, and reveal how these traditions were continued and creatively developed by Navo'i.

Within this framework, Abu Bakr al-Kalabadhi's *Al-Ta'arruf*, Abu Nasr al-Sarraj's *Kitab al-Luma'*, Abu al-Qasim al-Qushayri's *Al-Risala al-Qushayriyya*, Ali ibn Uthman al-Hujwiri's *Kashf al-Mahjub*, Abu al-Najib al-Suhrawardi's *'Awarif al-Ma'arif*, and Abd al-Rahman al-Sulami's *Tabaqat al-Sufiyya* are analyzed. Particular attention is given to their role, content, and distinctive features in Sufi biographical writing, especially the presentation of the lives and activities of Sufi masters, Sufi teachings, anecdotes, and narratives. Their connections with *Nasoyim ul-muhabbat* are subsequently examined to determine how Navo'i drew upon earlier biographical practices.

The study employs comparative-historical and comparative-typological research methods, while the sources are examined through an analytical approach. On the basis of these methods, the Sufi sources are analyzed individually, and the ways in which specific information and interpretations contained in these sources are reflected in Alisher Navo'i's *Nasoyim ul-muhabbat* are examined comparatively.

The findings indicate that *Nasoyim ul-muhabbat* was formed in close connection with earlier Sufi biographical traditions and that Navo'i made creative use of the established textual and biographical heritage. Rather than simply reproducing earlier information and traditions, he reworked, expanded, and enriched them with new semantic and artistic dimensions.

In conclusion, *Nasoyim ul-muhabbat* represents both a continuation of Sufi biographical traditions and an original work that creatively appropriates earlier sources, transforming and enriching them through new literary and aesthetic perspectives. The work thus occupies a distinctive position in the development of Eastern Sufi biographical literature and demonstrates Navo'i's creative approach to the established genre.

Key words: Navo'i, Kalabadhi, Sarraj, Sulami, Qushayri, Hujwiri, Suhrawardi, tazkira, Sufism, Sufi.

For citation:

Parmonova, S. (2026). Classification of Sufi tazkiras and the source foundations of *Nasoyim ul-muhabbat*. *Philology Matters*, D(3), 44–61. <https://doi.org/10.36078/987655584>.

© Sevara Parmonova, 2026. Licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

TASAVVUFIIY TAZKIRALAR TASNIFI VA “NASOYIM UL-MUHAMMAD”NING MANBAVIY ASOSLARI

Sevara PARMONOVA

Tayanch doktorant
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Toshkent, O'zbekiston

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhammad min shamoyim il-futuvvat” tazkirasini tasavvufiy tazkirachilik an'analari va uning shakllanishiga asos bo'lgan manbalar bilan bog'liq holda tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi – “Nasoyim ul-muhammad min shamoyim il-futuvvat” tazkirasining tasavvufiy tazkirachilik an'analari bilan aloqadorligini aniqlash, uning shakllanishiga asos bo'lgan manbalarni belgilash hamda avvalgi tasavvufiy tazkiralarda shakllangan an'analarning Navoiy asarida qanday davom ettirilgani va o'zlashtirilganini ochib berishdan iborat bo'lib, mazkur maqsad asosida tadqiqotda tasavvufiy tazkirachilik tarixida muhim o'rin tutgan manbalar izchil o'rganildi.

Tadqiqotning vazifalari doirasida Abu Bakr Kalobodiyning “At-ta'arruf”, Abu Nasr Sarrojning “Kitob al-luma”, Abulqosim Qushayriyning “Risolay Qushayriyya”, Ali ibn Usmon Hujviriyning “Kashf ul-mahjub”, Abun-Najib Suhravardiyning “Avorif ul-maorif”, Abdurahmon Sulamiyning “Tabaqot us-sufiya” asarlari tahlil qilindi. Dastlab mazkur asarlarning tasavvufiy tazkirachilikdagi o'rni, mazmuni va o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi, ularda mashoyixlar hayoti va faoliyati, tasavvufiy qarashlar, hikoyat va rivoyatlarning berilish usullari o'rganildi. Shundan so'ng ushbu manbalarning “Nasoyim ul-muhammad” bilan bog'liq jihatlari aniqlanib, Navoiy tomonidan avvalgi tazkirachilik tajribasidan foydalanish xususiyatlari ko'rsatildi.

Maqolada qiyosiy-tarixiy va qiyosiy-tipologik tadqiqot metodlaridan foydalanildi va manbalar tahliliy yondashuv asosida tekshirildi. Ushbu metodlar asosida tasavvufiy manbalar alohida tahlil qilinib, ulardagi muayyan ma'lumot va talqinlarning Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhammad” asarida aks etish xususiyatlari qiyosiy jihatdan o'rganildi.

Tadqiqot natijalarida “Nasoyim ul-muhammad”ning tasavvufiy tazkirachilikning avvalgi an'alariga bevosita bog'liq holda shakllangani, Navoiy mazkur manbalarda mavjud tajribadan ijodiy foydalangani aniqlandi. Shuningdek, avvalgi tazkiralardagi ayrim ma'lumot va an'alar “Nasoyim ul-muhammad”da aynan takrorlanmay, Navoiy tomonidan qayta ishlangani, kengaytirilgani va yangi mazmuniy-badiiy jihatlar bilan boyitilgani ko'rsatildi.

Xulosa sifatida “Nasoyim ul-muhammad” tasavvufiy tazkirachilik an'alarining davomchisi bo'lish bilan birga, avvalgi manbalarni ijodiy o'zlashtirgan va ularni yangi adabiy-estetik mazmun bilan boyitgan o'ziga xos tazkira ekanligi asoslandi.

Kalit so'zlar: Navoiy, Kalobodiy, Sarroj, Sulamiy, Qushayriy, Hujviriy, Suhravardiy, tazkira, tasavvuf, so'fiy.

КЛАССИФИКАЦИЯ СУФИЙСКИХ ТАЗКИРА И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ ОСНОВЫ «НАСОЙИМ УЛЬ-МУХАББАТ»

Севара ПАРМАНОВА

Ташкентский государственный университет узбекского языка и
литературы имени Алишера Навои
Ташкент, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется тазkira Алишера Навои «Насойим уль-мухаббат мин шамойим ил-футувват» в связи с традициями суфийской биографической литературы и источниками,

послужившими основой её формирования. Цель исследования заключается в выявлении связи «Насойим уль-мухаббат» с предшествующими традициями суфийской биографической литературы, определении источников, оказавших влияние на её формирование, а также раскрытии особенностей продолжения и творческого освоения Навои традиций, сложившихся в более ранних тазкире.

В рамках исследования анализируются произведения Абу Бакра Калабади «Ат-таарруф», Абу Насра Сарраджа «Китаб уль-лумъа», Абуль-Касима Кушайри «Рисолаи Кушайрия», Али ибн Усмана Хужвири «Кашф уль-махджуб», Абун-Наджиба Сухраварди «Авориф уль-маориф» и Абдурахмана Суламии «Табакот ус-суфия». Определяются место и значение данных произведений в истории суфийской биографической литературы, их содержание и характерные особенности. Особое внимание уделяется способам представления жизни и деятельности шейхов, суфийских воззрений, рассказов, преданий и других биографических сведений. На этой основе выявляются содержательные, тематические и повествовательные связи указанных источников с «Насойим уль-мухаббат».

В исследовании применяются сравнительно-исторический и сравнительно-типологический методы, а источники изучаются на основе аналитического подхода. На основе данных методов суфийские источники анализируются отдельно, а особенности отражения в произведении Алишера Навои «Насойим уль-мухаббат» отдельных сведений и интерпретаций, содержащихся в них, изучаются в сопоставительном аспекте.

Результаты исследования показывают, что «Насойим уль-мухаббат» сформировалась в непосредственной связи с предшествующими традициями суфийской биографической литературы, а Навои творчески использовал накопленный опыт. Установлено, что отдельные сведения и традиции ранних тазкире не просто воспроизводились, а перерабатывались, расширялись и обогащались новыми смысловыми и художественными аспектами.

В заключение обосновывается, что «Насойим уль-мухаббат» является не только продолжением традиций суфийской биографической литературы, но и оригинальной тазкирой, в которой предшествующие источники творчески переосмыслены и обогащены новым литературно-эстетическим содержанием. Тем самым произведение занимает особое место в развитии восточной суфийской тазкиры и демонстрирует своеобразие литературно-творческого подхода Навои к традиционному жанру.

Ключевые слова: Навои, Калабади, Саррадж, Суламии, Кушайри, Хужвири, Сухраварди, тазкира, суфизм, суфий.

KIRISH

Tasavvuf – (“Sofkiyinish, sofbo‘lish, ilk safda bo‘lish, ahli suffa kabi yashamoq” [Uludag‘, 1995]) islomdagi ruhiy va ma‘naviy bir yo‘l bo‘lib, uning maqsadi insonni ichki soflik, Allohga bo‘lgan muhabbat, ma‘rifat va haqiqatni topishga yo‘naltirishdir. Tasavvuf dastlab zohidlik ko‘rinishida rivojlangan, biroq ba‘zi tasavvufshunos olimlar orasida zuhd tasavvufdan alohida holda rivojlangan, degan qarashlar ham uchraydi [Raxmonov, 2024].

Tasavvufga oid tazkiralarda so‘fiylar, shayxlar, avliyolarning amallari, hikmatli fikrlari, axloqiy qarashlari zikr etilib, ularning bu yo‘lga kirishlari yoki tavbalarining sababi ham yoritilib o‘tiladi. Tasavvuf ta‘limotining shakllanishi va rivojlanishida ilk mutasavviflarning o‘rni beqiyosdir. Xususan, Zunnun Misriy, Boyazid Bistomiy, Junayd Bag‘dodiy, Hakim Termiziy va Mansur Halloj kabi so‘fiylar tasavvufning nazariy asoslarini ishlab chiqish, maqom, hol masalalarini izohlash hamda irfoniylar qarashlarning keng yoyilishiga munosib hissa qo‘shganlar [Komilov, 2009]. Tasavvufning nazariy va amaliy jihatlarini tartibga solishga ehtiyoj tug‘ilishi natijasida

bu sohaga bag‘ishlangan ko‘plab asarlar yaratildi. Bu manbalarda tasavvufning mohiyati, nazariyasi, so‘fiylik odoblari, murid-murshidlik qoidalari, tariqat bosqichlari va qoidalari tizimli ravishda bayon etilgan. Shu bilan birga, tasavvuf g‘oyalari nafaqat ilmiy-nazariy adabiyotda, balki badiiy ijodda ham keng aks etib, boy irfoniy adabiyotning yuzaga kelishiga xizmat qildi.

Tazkira arabcha “zikr” (z-k-r) so‘zidan bo‘lib, esdalik, xotira daftari ma’nosini anglatadi va o‘rta asrlarda Sharqda keng tarqalgan janrlardan biri hisoblanadi. Tazkiralarning mavzu doirasi keng va ularda tarixiy voqealar, falsafa, san’at, tasavvuf, adabiyot hamda she’riyatga mansub shaxslar haqida so‘z yuritiladi. Shu jihatdan, tazkiralarning turli sohalaridagi tarix, tasavvuf, falsafa va adabiyotga doir turlari mavjud.

Alisher Navoiyning hayot yo‘li, faoliyati va adabiy merosi haqida akademik Izzat Sultonning “Navoiyning qalb daftari” asarida keltirilgan ma’lumotlar, shuningdek, shoirning o‘z asarlari hamda zamondoshlari qoldirgan dastlabki ishonchli manbalar asosida keng tasavvurga ega bo‘lishimiz mumkin [Valixo‘jayev, 2002]. Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasi orqali o‘z zamonasidagi tasavvufiy an‘analarni chuqur tahlil qilgan, avliyo siymolari orqali ruhiy komillik g‘oyasini ilgari surgan [Parmonova, 2025b] va bu tazkirani shu mavzuda yaratilgan dastlabki turkiy tazkira deb hisoblash mumkin. Mirzo Muhammad Haydar ham o‘z manbalarida bu tazkirani “Tazkirat ul-avliyoyi turkiy” deb nomlagan [Sirojiddinov, 2016a]. Muallif “Nasoyim”ni hayotining so‘nggi davrida – 1495-yili yozgan bo‘lib, “Xazoyin ul-ma’oni” kulliyotining ilk devoni – “G‘aroyib us-sig‘ar”da muallif bu davrni “umr faslining qishi” deb ataydi va insonning bu yoshda qaddi egik holda yo‘qlik dunyosiga borishini ta’kidlaydi: “Qirq beshdin – oltmish yaqinig‘achakim tayin qilsa bo‘lg‘aykim bu fusulning qishidurkim, kishining xam qad bila adam yo‘lig‘a kirib, zamon ahli bila xayrbod qilishidur” [Navoiy, 2011]. Navoiy garchi o‘z tazkirasining yaratilishiga ilhom bergan tazkirani (“Nafahot ul-uns”) yozishga ustoz Jomiyni undagan bo‘lsa-da, o‘zi ham turkiyzabon xalq o‘qishi mumkin bo‘lgan tazkirani yozishni niyat qilib yurganini aytadi [Navoiy, 1999]. G‘arblik ba’zi olimlar esa “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasini Jomiy tazkirasining forsiydan turkiy tilga tarjimai deb noto‘g‘ri talqin qilishgan [Bertels, 1965, 1988]. Biroq garchi Navoiy “ushbu kitobni tarjima yo‘sini ila bayon ettim” degan bo‘lsa-da, “Nasoyim”ni yaratishda muallif ijodiy yondashadi, o‘z oldiga muayyan masalalar qo‘yadi [Ramazonov, 2001]. Umuman olganda, A.Rustamov aytganidek, shoirning badiiy mahoratini va ijodiy muvaffaqiyatini to‘liq anglash uchun uning estetik prinsiplarini anglash kerak [Rustamov, 1979].

Tasavvufga oid kitob va qo‘llanmalar yaratgan mualliflar ichida nomi birinchilar qatorida zikr etiladigan Abu Nasr Abdulloh ibn Ali al-Sarroj Tusiy (915–988-y.y.) Tusda yashab ijod etgan o‘z davrining mashhur mutasavviflaridan biri bo‘lgan bu zot haqida Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat”da: “Ani “Tovus ul-fuqaro” derlar, ilm fununida komil erdi, riyozat-u muomalatda azim shoni bor erdi. Luma’ kitobining sohibidur”, – deb ta’riflaydi [Navoiy, 2017]. Uning “Kitob al-luma’ fit-tasavvuf” (“Tasavvufga oid porloq ma’lumotlar kitobi”) asari tasavvufga oid eng qadimgi va muhim manbalardan biridir. Asarda klassik tasavvuf nazariyasi, jumladan, maqom va

hol, tavba, tavakkul, samo', so'fiylik odobi va ilk mashoyixlarning turli mavzularga oid hikmatlari, ularning bir-birlariga yozgan maktublari kabilar tizimli ravishda keltirilgan. "Kitob al-luma"'ning Sharqda ko'plab qo'lyozmalari tarqalgan bo'lsa-da, uning ilmiy-tanqidiy nashri ilk bor G'arb sharqshunosligida tasavvufshunos olim R.A. Nikolson tomonidan tayyorlangan. Ushbu nashrga muqaddima, tanqidiy izohlar, asar mazmunining qisqacha bayoni, lug'atlar va ko'rsatkichlar ilova qilingan bo'lib, ikki qismdan – inglizcha va arabcha matndan iborat [Tusi, 1914].

Abu Nasr Sarroj "Luma"'da keyinchalik yaratilgan tazkiralar an'anasidagi kabi avliyolar ro'yxatini berib, ularning zikrlarini ketma-ket keltirmasa ham, ko'plab irfoniy mavzularni keng ko'lamda bayon qiladi. Muallif biror mavzuni yoritar ekan, u haqidagi mashoyixlarning fikrlari, izohlaridan ham misollar keltirib o'tadi. Agar mavzu bahsli bo'lsa, nihoyasida o'z fikrlarini ham bildirib, munozarali masalaga nuqta qo'yadi. Bunday uslub, keyinchalik boshqa tazkiralari, jumladan, Qushayriy va Hujviriy tazkiralari, shuningdek, Suhravardiyning "Avorif" asari uchun ham asos bo'lib xizmat qilgan. Masalan, mo'jiza va karomatlarining ham payg'ambarlarda, ham avliyolarda kuzatilganligining sababi va farqini Sarroj shunday izohlaydi: "Bu ikki turdagi mo'jizalar bir-biridan farq qiladi. Payg'ambarlar mo'jizani ochiq ko'rsatib, ulardan odamlarni ishontirish vositasida foydalanishgan bo'lsa, avliyolar o'z karomatlarini yashirishga harakat qilishgan. Payg'ambarlar mo'jizadan kofirlarga qarshi dalil sifatida foydalanishgan, ularga berilgan mo'jizalar orqali yana-da kamolotga yetishgan bo'lsa, avliyolar o'z imonlarini mustahkamlash maqsadida karomatlarini o'zlariga qarshi dalil sifatida ishlatishgan, buni ko'rsatib yurishni istashmagan. Chunki, karomat orqali ular Allohdan chalg'ib, ma'naviy darajalarini yo'qotib qo'yishdan qo'rqqanlar" [Tusi, 1914].

Tasavvuf nazariyasiga oid muhim va dastlabki qo'llanmalardan yana biri Abu Bakr Muhammad ibn Abu Is'hoq Kalobodiyning (vaf. tax. 990-1000-yil) "At-ta'arruf li-mazhabi ahlit-tasavvuf" ("Tasavvuf ahlining yo'li bilan tanishuv") asaridir. 75 bobdan iborat ushbu asar Abu Nasr Sarrojning asari bilan deyarli bir paytda yozilgan. Shayx Yahyo as-Suhravardiy bu asarga mana bunday yuksak ta'rifni bergan edi: "Agar At-ta'arruf" bo'lmaganida biz tasavvufdan bexabar qolar edik". Usmon Turar esa tasavvufni ilmiy izohlagan asarlarning dastlabkisi sifatida e'tirof etadi [Turar, 1999]. Unda tasavvuf ta'limoti, shariat, mazhablar, tariqat va uning maqomlari, muhabbat, tavhid, avliyolarga xos sifatlar, samo' (ruh bilan tinglash), tushning ahamiyati, mo'jizalar va karomatlarining namoyon bo'lishi kabi juda ko'plab mavzularda asosli mulohazalar keltirilib, zarur o'rinlarda ular avliyolarning hikmatlari bilan asoslangan. Tarixshunos Komiljon Rahimov ushbu asar boblarini mavzu jihatidan ikki asosiy qism – *tasavvufga oid qism* (1–4-, 31–75-boblar) va *aqidaga oid qism* (5–30-boblar) ga bo'lish kerakligini, aqidaga oid qismda kalomga, fiqhga oid masalalar berilgan bo'lsa-da, bu qism ham asosan tasavvuf bilan bog'liq ekanligini ta'kidlagan [Rahimov, 2020]. Xususan, tasavvufiy manbalardagi muhim mavzulardan biri sanalgan mo'jiza va karomatlar masalasiga ushbu asarda ham to'xtab o'tilgan bo'lib (26-bob), muallif ular o'rtasidagi farqlarni quyidagicha izohlaydi: "Avliyolardagi karomat o'zlari xohlagan paytda emas, balki kutilmaganda sodir bo'ladi. Ammo payg'ambarlardagi

mo'jizalarning qachon sodir bo'lishini ularning o'zlari bilib turadilar. Mo'jizalari haqida odamlarga aytib beradilar. Chunki, payg'ambarlar ma'sumdirlar (bu fikrlar orqali "payg'ambarlar ma'sumdirlar, avliyolar esa mahfuzdirlar" degan mahshur iboraga ishora qilinmoqda). Ya'ni, ular ko'rsatgan mo'jizalarini gapirib yurganlari sababli g'ururlanib ketish fitnasidan yiroqdirlar. Ammo avliyolar bu fitnadan omonda emaslar. Chunki, ular, garchi valiy bo'lish-da, ma'sum emaslar" [Kalobodiy, 2022]. Karomatlar borasidagi bunday fikrlar, ko'pgina tasavvufiy asarlarda, shu jumladan, Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" tazkirasida ham uchraydi. Navoiy tazkiraning kirish qismidan so'ng "Avliyullohga voqi' bo'lg'an xavoriq odot va karomat bayoni" sarlavhasi ostida avliyolarning ko'plab xavoriq odot va karomatlari (ya'ni noodatiy ishlari)dan misollar keltirib, ularga avliyolarning parvo qilmasliklarini, mayl ko'rsatmasliklarini aytadi. Chunki, bunday ishlar ularni Haq yodidan chalg'itishi, g'ofilikka sabab bo'lishi mumkin: "Va Haq subhanohu va taologa andoq muqarrab bandalar va do'stlar ham borki, bu barcha mazkur bo'lgan holotdin ijtinob qilurlar, balki or qilurlar, nechunki, bir turfat ul-ayn Haq (s.t.) shuhud va istig'roqidin g'ofil bo'la olmaslar" [Navoiy, 2017].

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqotda manbashunoslik doirasidagi matn tahlili metodi, shuningdek, qiyosiy-tarixiy va qiyosiy-tipologik metodlardan foydalanilgan bo'lib, matn tahlili metodi orqali Sarrojning "Kitob al-luma", Kalobodiyning "At-ta'arruf", Qushayriyning "Risola", Hujviriyning "Kashf ul-mahjub", Suxravardiyning "Avorif", Sulamiyning "Tabaqot us-so'fiya" asarlari "Nasoyim ul-muhabbat"ning shakllanishiga zamin yaratgan tasavvufiy manbalar nuqtayi nazaridan o'rganildi. Dastlab har bir asarning yaratilish tarixi, muallifi, tarkibiy tuzilishi, mazmun doirasi alohida tahlil qilindi. So'ngra manbalardagi ma'lumotlar janriy xususiyatlar doirasida alohida ko'rib chiqildi. Bu orqali mazkur asarlarning tasavvufiy tazkirachilik taraqqiyotidagi o'rni va "Nasoyim" uchun manbaviy ahamiyatga ega bo'lgan jihatlari aniqlandi.

Qiyosiy-tarixiy metod asarlarning yuzaga kelish davri, tasavvufiy muhit va tazkirachilik an'alarining tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq xususiyatlarini aniqlashda qo'llanildi. Bunda tasavvufiy tazkirachilikning dastlabki bosqichlaridan boshlab shakllangan an'alar ketma-ketligi hisobga olindi. Kalobodiy, Sarroj, Sulamiy, Qushayriy, Hujviriy va Suxravardi asarlarida tasavvuf ahlining yo'li, mashoyixlar, ularning faoliyati, tasavvufiy qarashlariga oid ma'lumotlarning berilish xususiyatlari tarixiy jarayon bilan bog'liq holda ko'rib chiqildi. Mazkur metod keyingi davr tazkirachiligi, xususan, "Nasoyim ul-muhabbat"da davom ettirilgan an'alar va o'zgarishlarni aniqlash imkoniyatini berdi.

Qiyosiy-tipologik metod va matnshunoslik tahlili orqali tasavvufiy manbalarda shakllangan ma'lumot berish va talqin qilish usullarining "Nasoyim ul-muhabbat"da qay darajada davom ettirilgani o'rganildi. Turli manbalarda uchraydigan ma'lumotlarning mavzu va mazmun jihatidan bir-biriga yaqinligi, ayrim hikoyat va rivoyatlarning takrorlanishi, shuningdek, ularning Navoiy tazkirasida ifodalanish yo'llari – muallifning ma'lumotlarni qisqartirgani yoki kengaytirgani hamda yangi

mazmun bilan boyitgani kuzatildi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Abu Nasr Sarroj va Abu Bakr Kabolobodiyning asarlari tasavvufning nazariy asoslari, uning istilohlarini tizimli ravishda yoritgan ilk manbalardan bo'lsa, tasavvuf tarixining keyingi bosqichida e'tibor qaratilgan shayx va avliyolarning tarjimai hollari, so'fiyona qarashlari jamlangan manbalar orasida Abu Abdurahmon as-Sulamiyning (1021-yili vafot etgan) "Tabaqot us-so'fiya" tazkirasi birinchilar qatorida turadi. Sulamiy tasavvuf adabiyotining mashhur vakili va ko'plab asarlar muallifidir. Uning otasi Husayn ibn Muso ham nihoyatda dindor va badavlat kishi bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor. Abdurahmon Jomiyning "Nafahot ul-uns" va Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" tazkiralarida Sulamiyning otasi haqida shunday ma'lumot keltiriladi: "Buyuk shayxlardan edi, o'g'li dunyoga kelganda, qancha mol-mulki bor bo'lsa barini sadaqa qilib yubordi. Unga: "O'g'ling uchun hech narsa qoldirmading", dedilar. U bo'lsa: "Agar o'glim solih bir qul bo'lsa, Haq taolo solihlarning ishlariga o'zi kafildir va kifoyadir. Agar buzg'uncha bo'lsa, buzish vositasini men bermagan bo'lurman", dedi" [Cami, 2021; Navoiy, 2017].

Sulamiyning "Haqiqat ut-tafsir" (ilk davrdagi so'fiylarning oyatlar tafsirlarini o'z ichiga olgan, tafsir adabiyoti shakllanishidagi muhim manba), "Risalat ul-malomatiyya" (malomatiylik mohiyatini ochib beruvchi asar), "Nisva obidot va nisa-u orifot" (orifa ayollar haqida yozilgan ilk asarlardan biri) nomli asarlari ham mashhur bo'lib, din, tasavvuf, nafs tarbiyasi mavzularida beqiyos ma'lumotlar berilgan. "Nisva obidot" asarida Sulamiy 84 nafar so'fiy ayol nomini zikr qilgan. Shulardan uchta takrorlanib keladi, ya'ni 2-, 12-, 13-raqamlar ostidagi tarjimai hollarni 22-, 39-, 40-raqamlarda ham uchratamiz [G'ofurjonova, 2025]. Abdurahmon Jomiy "Nafahot ul-uns" tazkirasining so'nggi bo'limini yozishda ushbu asardan foydalangan. Alisher Navoiy ham "Nasoyim ul-muhabbat" tazkirasining so'ngida 35 nafar ayol orifalar nomlarini kiritib, bo'limni "Erkaklar martabasiga yetgan orifa ayollar zikrida" deb nomlagan [Parmonova, 2025a]. "Tabaqot us-so'fiya" tazkirasini tasavvufning tarixiy rivojlanishi va so'fiylarning ijtimoiy, ruhiy maqomlarini tasvirlashga bag'ishlangan dastlabki asarlardan biri deb hisoblash mumkin. Bu asar tasavvufning dastlabki davrlaridan to Abu Abdurahmon as-Sulamiyning o'z zamonigacha bo'lgan so'fiy shaxslar tasvirini ichiga oladi. Asarda tasavvuf ulug'lari besh tabaqaga ajratib tavsiflangan bo'lib, birinchi tabaqa Fuzayl ibn Iyoz zikri bilan boshlangan.

"*Tabaqot*" so'zi arabcha "*qavatlar*", "*darajalar*" yoki "*qatlamlar*" degan ma'nolarni anglatadi. Bu asarda esa "tabaqot" so'zi orqali so'fiylarning turli darajalari, ular mansub bo'lgan tasavvufiy tabaqalari yoritilgan. *So'fiy* so'zi esa tasavvuf tariqatiga kirgan kishi, darvesh, faqir, ahli hol ma'nolarini anglatadi [Sirojiddinov, 2016b]. Muallif muqaddima qismida har bir tabaqani yigirma kishi bilan chegaralagani haqida aytgan bo'lsa ham [Sulemi, 2023], ikkinchi tabaqa sharhida aka-uka Muhammad va Ahmad ibn Abulvard kabilarni bir sarlavha ostida bergan hamda so'nggi – beshinchi tabaqada yigirma to'rtta so'fiy zikriga o'rin ajratgan. Shu tariqa asarda umumiy hisobda 105 ta so'fiy haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Asarda avliyolar va soʻfiylar hayoti, ularning axloqi, ruhoniyl tajribalari va Allohga boʻlgan muhabbatlari, soʻfiylarning bir-biri bilan oʻzaro aloqalari, ilmiy va diniy suhbatlari, muhokamalari ham aks ettiriladi. Sulamiy asarining kirish qismini anʼanaga koʻra Allohga hamd va paygʻambarlarga salovotlar bilan boshlaydi: “Alloh taolo har bir davrni insonlarga yoʻl koʻrsatuvchi, ularga rahbarlik etuvchi paygʻambarlar bilan siylagan va bularning oxirgisi Muhammad (sallallohu alayhi vasallam)dir” [Sulemi, 2023]. Ulardan keyin esa muallif paygʻambarlar ochgan yoʻlni insonlarga anglatish va ummatlarni bu yoʻlga boshlashi uchun valiyalar yuborilgan, deb taʼkidlaydi hamda asarida ana shunday valiylardan ayrimlarining hayoti, ular aytgan soʻzlarni jamlashni niyat qilganini ham ushbu kirish qismida aytib oʻtadi. Valiylar va ularning ulugʻligi haqida soʻz borganda, Fariduddin Attor “Tazkirat ul-avliyo” asarining kirish qismida “Qurʻon” va hadislardan keyin hech bir soʻz tariqat mashoyixlari aytgan soʻzlardan afzalroq emas” [Attor, 2017] deb yozgan fikrlari yodga tushadi va bu fikrlarni Jomiy ham, Navoiy ham oʻz tazkiralari asos qilib olganlar.

“Tabaqot us-soʻfiya” asarining birinchi tabaqasi Fuzayl ibn Iyoz zikri bilan boshlanadi. Ikkinchi tabaqasi soʻfiylari esa Abul Qosim al-Junayd zikri bilan boshlanib, ushbu boʻlimda, yuqorida aytib oʻtganimizdek, muallif oʻn toʻqqizinchi zikrda aka-uka Muhammad va Ahmad ibn Abul Vardni bir sarlavha ostida keltiradi va jami yigirma bir nafar soʻfiy-avliyolarni zikr qiladi. Uchinchi tabaqasi Abu Muhammad al-Jaririy, toʻrtinchi tabaqasi Shayx Shibliy zikri bilan, beshinchi – soʻnggi tabaqasi Abu Said ibn al-Arobiy taʼrifi bilan boshlangan va ushbu boʻlimda muallif odatdagi kabi yigirmata emas, balki yigirma toʻrt nafar soʻfiy-avliyolar nomlarini zikr qilgan. Abu Abdulloh Dinavariyning zikri tazkiraga yakun yasagan.

Shuni ham taʼkidlash lozimki, Sulamiy asarida birinchi tabaqadan tashqari barcha – ikkinchi, uchinchi, toʻrtinchi va beshinchi tabaqalar oldidan “Soʻfiylarning imomlari” degan sarlavha qoʻyilgan. Soʻfiylar haqidagi fiqralarni keltirar ekan, muallif ularning kelib chiqish manbasi (yaʼni maʼlumot kimning ogʻzidan, kim tomonidan aytilganligi)ni ham aniq taʼkidlab oʻtishga harakat qilgan.

“Tabaqot us-soʻfiya” tazkirasidagi 105 nafar avliyoning barchasi “Nasoyim ul-muhabbat”da ham keltirilgan boʻlib, ayrim soʻfiylarning tabaqot tizimidagi oʻrni tazkiralarda bir xil emasligini aytib oʻtish joiz. Masalan, Sulamiy tazkirasida uchinchi tabaqasi soʻfiylari qatorida nomlari zikr etgan Xayrun Nassoj, Abu Isʼhoq Ibrohim al-Xavvos va Abulabbos ibn Ato kabi avliyolar haqida “Nasoyim ul-muhabbat”da “ikkinchi tabaqadindur” degan izoh berilgan [Navoiy, 2017]. Xuddi shunday holatni Ibrohim al-Qassor zikrida ham uchratish mumkin. Navoiy uni ikkinchi tabaqaga kiritadi va shunday izoh beradi: “Ikkinchi tabaqadindur... Umri uzoqqa tortdi, uchinchi tabaqaga yetishdi. Va Shayx Sulamiy ani oʻzi bitigan “Tabaqot”da uchunchi tabaqada bitibdur”.

Ushbu farqli jihatlar Alisher Navoiy oʻz asarini Shayx ul-islom Abdulloh Ansoriyning “Tabaqot us-soʻfiya” tazkirasiga tayanib yozganligini koʻrsatadi [Ansoriy, 2014]. Chunki, Navoiy ayrim shayxlarning tabaqot tizimidagi oʻrni, tarjimai holiga doir tafsilotlar hamda nasab va nisbalarini berishda aynan Ansoriy talqinini asos qilib olganini koʻrish mumkin. Masalan, Abulhusayn Muzayyin zikrida

Sulamiy o'z "Tabaqot"ida uni to'rtinchi tabaqaga kiritgan bo'lsa-da, "Nasoyim"da uchinchi tabaqaga mansubligi yozilgan. Navoiy izoh sifatida Shayx ul-islomning Abulhusayn Muzayyin aslida ikkita bo'lib, biri kabir, biri sag'ir (katta va kichik) ekanligi, kattasining Bag'dodda tug'ilib, o'sha yerda dafn etilgani, kichigining esa Bag'dodda tug'ilib, Makkada dafn etilgani va ikkisi bir davrda yashab, bir-biriga xolavachcha ekanliklari haqidagi ma'lumotlarini ham kitiradi [Navoiy, 2017]. Biroq ushbu ma'lumotlar Sulamiy "Tabaqot"ida keltirilmaydi. Ehtimol, manbalardagi ayrim tafsilotlarning qorishib ketishi natijasida xolavachcha bo'lgan ikki avliyo haqidagi ma'lumotlar Sulamiy asarida bir shaxs doirasida talqin qilingan bo'lishi ham mumkin. Navoiyning esa bu holatda mavjud manbalarni qiyosiy o'rganib, ma'lumotlarni imkon qadar aniqlashtirishga intilgani hamda tazkirachilik an'analarini ijodiy davom ettirgani anglashiladi.

Tasavvuf adabiyotining mashhur asarlardan yana biri – Abdulkarim Qushayriy (1072-yili vafot etgan) tomonidan bitilgan "Risolat ul-Qushayriya fi at-tasavvuf" ("Qushayriy risolasi") tasavvufning nazariy masalalari va amaliy tajribalari haqida juda muhim ma'lumotlarni o'z ichiga olgan. Imom Qushayriy As-Sulamiyning shogirdlaridan hisoblanadi. Abdurahmon Jomiy "Nafohot ul-uns" tazkirasida Abdurahmon Sulamiy va uning otasi Husayn ibn Muhammad Sulamiydan so'ng Abu Sahl Salukiy zikrini, keyin esa Qushayriyning nomini keltirib: "Ar-risola", "Tafsir" va "Latoyif ul-ishorat" nomli asarlarning muallifidir. Bulardan tashqari, ilmning har sohasida juda go'zal so'zlari va asarlari bordir", deya yuksak ta'rif bergan [Cami, 2021]. Ushbu ketma-ketlik Navoiy tazkirasida ham saqlangan.

Qushayriyning "Qushayriy risolasi" nomi bilan tanilgan asari 1045-yili yozilgan va u tasavvufni Qur'on va sunnat asosida izohlab bera olgan asarlardan biri hisoblanadi. Unda mashoyixlar biografiyasidan tashqari, so'fiylarning e'tiqodi, axloqi, hol va maqomlari, usul va yo'llari haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. Bu asarga shofiylik mazhabining buyuk ulamolaridan ibn Hojar Haytomi: "To'rtta muhim asar mavjuddirki, o'ziga komil murshid topa olmagan bir inson bu kitoblarni o'qib, ichidagilarga usuli bilan amal qilsa, murshid ko'rgan shogird kabi kamolga erishgan hisoblanadi. Bular – Abu Tolib Makkiyning "Qut ul-qulub", Imom Qushayriyning "Risola"si, Imom G'azzoliyning "Ihyo"si, Suhrevardiyning "Avorif ul-ma'orif" asarlaridir", deya yuksak baho bergan [Kusheyri, 2022].

"Qushayriy risolasi" ham asari an'anaviy tarzda Allohga hamd bilan boshlangandan so'ng, muallif ushbu kitobni islom mamlakatlaridagi so'fiylar jamoasi uchun yozilgan bir risoladir, deb ta'riflaydi. Qushayriyning yozishicha, so'fiylar Allohning tanlangan do'stlaridir va Alloh ularni payg'ambarlaridan keyingi butun qullari orasida ustun va fazilatli qilgan; ularning qalblarini o'z sirlarining koniga aylantirgan va nurlarini taratish uchun ummat orasidan ularni tanlagan.

Bilamizki, payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) davrida ularning suhbatlariga muyassar bo'lganlarga *sahobalar*, sahobalarning suhbatiga musharraf bo'lganlarga *tobeinlar*; tobeinlarni ko'rgan, suhbatini olganlarga esa *taba tobeinlar* deya nom berilgan, ammo ulardan keyingi davrlarda yashagan fazilatli kishilarga alohida nom berilmagan. Chunki, davrlar o'tib insonlar Allohni tanish borasida o'zlariga turli xil

yo'llar, ya'ni tariqatlar ochadilar. Bular orasida din va sunnatga qattiq rioya etgan kishilarga *zohidlar*, *obidlar* deb nom berilgan. Vaqt o'tib turli botil tariqatlar ham paydo bo'lgach, har tariqat o'z yo'lining to'g'riligini iddao eta boshlagan. Qushayriy bu borada risolaning birinchi bo'limida, har onini ahli sunnat jamoati ichida, Alloh taolo yodi bilan o'tkazgan kishilar *tasavvuf* va *so'fiy* kalimalarini asos qilib, boshqalardan ajralib chiqdilar, deya izoh beradi [Kusheyri, 2022].

“Qushayriy risolasi” kirish qismidan tashqari olti maxsus bo'limdan tashkil topgan bo'lib, birinchi bo'lim “Ilk davr so'fiylarining hayoti va hollari” deb nomlangan. Bu bo'limda Qushayriy Ibrohim ibn Adhamdan boshlanib Abu Abdulloh Ro'zboriy zikri bilan yakunlanuvchi jami 83 nafar mashhur so'fiy haqida ma'lumot beradi. Bo'limda “Tabaqot us-so'fiya” kitobidagi birinchi tabaqaga kiritilgan zohidlar (Zunnun Misriy, Fuzayl ibn Iyoz, Ma'ruf Karxiy, Bishr Hofiy va boshqalar)dan tortib to beshinchi tabaqaga mansub bo'lgan (Al-Arobiy, ibn Nujayd, Zajjojiy, Abulabbos Dinovariy, Ro'zboriy kabi) so'fiylar haqida ham ma'lumotlarni uchratish mumkin. Har bir avliyo zikrida ularning ismi, qisqacha tarjimai holi, aytgan so'zlari, tariqatdagi asos qilib olgan usullari keltirib o'tilgan. Ammo Qushayriy ularning qaysi tabaqaga mansubligi haqidagi ma'lumotlarga to'xtalmaydi, balki barcha avliyolar zikrini “Ilk davr zohid so'fiylaridan biri” ta'rifi bilan boshlaydi.

Tazkiraning ushbu bo'limidagi barcha so'fiy-avliyolar haqidagi ma'lumotlar Sulamiyning tazkirasidagi ma'lumotlar bilan deyarli bir xil shaklda berilgan va bu Qushayriyning risolani yozishda “Tabaqot us-so'fiya”ga tayanganligini ko'rsatadi. Tarixchi Komiljon Rahimov ham Qushayriy asaridagi avliyolar zikri qismining “Tabaqot us-so'fiya” bilan, nazariy ma'lumotlarning Sarrojning “Al Luma”, Mustamliyning “Sharh at-ta'arruf”, Kalobodiyning “At-ta'arruf” asarlari bilan o'xshash va farqli jihatlarini turli dalillar yordamida ko'rsatib bergan bo'lsa-da [Rahimov, 2020], ta'kidlash lozimki, “Qushayriy risolasi”sidagi 83 nafar avliyodan ikkitasi – Abu Bakr Zaqqoq hamda Abu Ubaydulloh Busriyning nomi Sulamiyning “Tabaqot”ida uchramaydi. Biroq ushbu bo'limdagi barcha (83 nafar) avliyolar Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasiga kiritilgan. Abu Bakr Zaqqoqni Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat”da Shayx ul-islom tasnifiga asoslanib, uchinchi tabaqaga kiritgan. Shuningdek, Navoiy Abu Bakr Zaqqoq nomli avliyoning kabir va sag'ir shaklida ikkita bo'lganligini, kichigi kattasining shogirdi ekanini aytadi va har ikkisinin zikrini ketma-ket joylashtiradi [Navoiy, 2017]. Qushayriy tazkirasida esa faqat Abu Bakr Zaqqoqi Kabir ta'rifi keltirilgan.

“Qushayriy risolasi”ning ikkinchi bo'limi – “Tasavvufga oid ta'bir va istilohlar”, uchinchi bo'limi – “So'fiylarning maqom, ahloq va hollari” deb nomlangan. Risolaning to'rtinchi bo'limida “Valiylarning karomatlari” haqidagi fikrlar bayon qilingan, unda valiqlikning sifatlari va karomat tushunchalariga, karomatning Qur'onda keltirilgan dalillariga va mo'jiza bilan karomat o'rtasidagi farqlarga izohlar berilgan. Beshinchi bo'lim so'fiylarning tushlariga bag'ishlangan. Unda tush o'zi nima, u qanday qismlarga bo'linadi, solihlar qanday tushlar ko'radilar kabi mavzu-masalalar batafsil bayon qilingan. Chunki, so'fiylar ko'radigan tushlar ham ba'zan muhim ma'no anglatishi mumkin, biroq ular – ya'ni Allohning chin oshiqlari uchun uyqu

bu dushmandir, deb hisoblangan. Bu borada Qushayriy shunday yozadi: “Ustozim Shayx Daqqoqning shunday deganini eshitdim: “Ibrohim alayhissalom o‘g‘li Ismoil (a.s.)ga “O‘g‘lim, men tushimda seni bo‘g‘ganligimni ko‘rdim (ya‘ni tushimda seni o‘ldirish amrini oldim)”, deydi. Ismoil alayhissalom bunga javoban shunday deydi: “Otajon, bu sevgilisini (Robbining haqqini) unutib, uxlab qolganning jazosidir, agar uxlamasayding, senga tushingda o‘g‘lingni o‘ldirish amri berilmas edi”. Qushayriy uyqu va tush borasidagi fikrlarni davom etar ekan, uyqu ham, aslida, insonga huzur va sakinat uchun berilgan ne‘matligini, lekin uyqu bosmagan paytda behuda uxlash solih insongan xos bo‘lmagan amalligini ta‘kidlab, fikrini shunday yakunlaydi: “Murid faqat ehtiyoj bo‘lgandagina yeydi, uyqu bosgandagina uxlaydi, zarurat bo‘lgandagina gapiradi”.

Tasavvufga oid ilk tazkiralalar orasida Hujviriyning (Jullobiy taxallusi bilan ham mashhur) “Kashf ul-mahjub” asari ham alohida ahamiyatga ega. Jomiy va Navoiy o‘z tazkiralarida so‘fiylar haqidagi ma‘lumotlarni keltirishda ushbu asarga ko‘p murojaat qilganlar. Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasida Hujviriya bag‘ishlangan fiqrada “Nafahot ul-uns”dagi ta‘rifni ayni shaklda keltiradi: “Olim va orif erdi va Shayx Abulfazl ibn Hasan Xatliyning murididir. “Kashf ul-mahjub” kitobining sohibidurki, bu fanda mashhur mo‘tabar kitobdur” [Navoiy, 2017]. Professor Ibrohim Haqqul ham o‘z maqolalaridan birida “Kashf ul-mahjub”ni “Navoiy miriqib o‘qigan kitoblardan biri” deb ta‘kidlaydi [Haqqul, 2021].

Abul Hasan al-Hujviri (taxminan 970–1077-yillar orasida yashab o‘tgan) O‘rta Osiyo va Hindiston tasavvuf olamida keng tanilgan shaxs bo‘lib, G‘aznada dunyoga kelgan. “Kashf ul-mahjub”ning muqaddimasida Hujviriyning o‘zi ta‘kidlashicha, uning asl ismi Ali ibn Usmon bo‘lgan va asarda ham yigirma 28 o‘rinda “Men Ali ibn Usmon Jullobiymen” degan ifodani uchratish mumkin. Muallifning Hujviri, Jullobiy va G‘aznaviy kabi laqablari uning tug‘ilgan va yashagan joylari bilan bog‘liq (Jullob va Hujvir G‘aznadagi kichik tumanlarning nomi)dir.

“Kashf ul-mahjub” XI asrda yozilgan va u islom tasavvufiga oid forsiy tildagi asarlar orasida eng qadimiylaridan hisoblanadi va asarning nomi “Yashirilganni oshkor etish” (hijob – kashf) degan ma‘noni anglatadi. Asarning bunday nomlanishidan maqsadni muallifning o‘zi kirish qismida shunday izohlagan: “Ma‘lumki, buyuk Allohning valiylari va dargoh azizlaridan boshqa butun insonlar ilohiy haqiqatning go‘zalliklarini anglashdan uzoqdirlar (Zero, ilohiy jumlar va ularning orasida bir parda mavjuddir). Bu kitob haq yo‘lni yoritish, tasavvufiy kalimalarni izoh etish va ilohiy haqiqatni ko‘rishga mone‘ bo‘lgan pardalarni o‘rtadan ko‘tarish mavzusini qalamga olgani uchun unga bundan boshqa bir ism berish munosib bo‘lmasdi” [Hucviri, 2020].

Asarda tasavvufning asosiy tushunchalari, masalan, ma‘rifat, ishq, taqvodorlik, riyozat (o‘zini tarbiyalash) kabi masalalar batafsil yoritilgan. Shuningdek, so‘fiylarning ichki dunyosi, ularning ruhiy holati chuqur tahlil qilingan. Hujviri so‘fiylarning taqvodorligi, sabri, ilohiy ishqni his qilishi va Allohga yaqinlashish jarayonlarini misollar bilan tushuntiradi. Asarda tasavvuf tariqatlari, ularning boshqaruvchilari va shayxlarning roli haqida ham so‘z boradi hamda tasavvufdagi axloqiy masalalar –

axloqiy yuksalish, o'zini tanish va Allohga bo'lgan muhabbat haqida ham ko'plab misollar keltiriladi. "Kashf ul-mahjub" asari nafaqat O'rta Osiyo va Hindiston, balki, butun Islom olamida tasavvuf ta'limotining asosiy manbalaridan biri sifatida tanilgan. U tasavvufshunoslikka juda katta ta'sir ko'rsatgan va tasavvufni o'rganish uchun ko'plab ilmiy doiralarda o'qitilgan. Z.Narziyev o'zining "Kashf ul-mahjub": manbalari, tarjimalari, nusxalari va ta'sirlari" nomli maqolasida asarning Toshkent, Samarqand va Lahorda bosilgan ko'plab nusxalari va bir nechta tilga qilingan tarjimalari haqida batafsil ma'lumot beradi [Narziyev, 2021].

"Kashf ul-mahjub" asari to'rt asosiy bo'limga bo'lingan. Birinchi bo'limda "Tamal ma'lumotlar" nomi ostida ilm, ilmning turlari, tasavvuf, darveshlik, xirqa kiyish, so'fiylarning faqirlik masalasidagi qarashlari va boshqa mavzular haqida so'z boradi. Yetti qismdan iborat ikkinchi bo'lim so'fiylar haqidagi ma'lumotlarga, ularning tarjimai hollariga bag'ishlangan. Birinchi qismda to'rt buyuk sahoba (Abu Bakr Siddiq, Umar ibn Xattob, Usmon ibn Affon, Ali ibn Abu Tolib) haqida, ikkinchi qismda so'fiylarning ahli baytdan bo'lgan besh nafar imomi (Hasan va Husayn ibn Ali, Zayn al-Obidin, Muhammad Bakir, Ja'far as-Sodiq) haqida ma'lumot berilgan. Uchinchi qismda esa "Ahli suffa" nomi bilan ulug'lanuvchi yigirma ikki nafar sahoba (Bilol ibn Riboh, Salmon Forsiy, Abu Ubayda ibn Jarroh, Ammor ibn Yosir va boshq.) haqida ularning ismi va qisqacha ta'rifidan iborat bir qatorli izoh bilan cheklanilgan. Ahamiyatli jihati –ushbu dastlabki uch qismdagi sahobalar va ahli bayt ulamolari haqida Sulamiy tazkirasida ham, Qushayriy risolasida ham, Navoiy va Jomiyning tazkiralari ham alohida ma'lumot berilmagan. To'rtinchi qismda tobeinlar orasidan chiqqan to'rt so'fiy – Uvays Qaraniy, Harim ibn Hayyon, Hasan Basriy, Said ibn al-Musayyib haqida ma'lumot berilgan (ushbu bo'limdagi to'rt tobeindan faqat Uvays Qaraniy haqida "Nasoyim ul-muhabbat"da ma'lumot keltirilgan bo'lib, qolgan uchtasining ta'rifi berilmagan. Hatto birgina Hasan Basriyning nomini Navoiy o'nlab o'rinlarda uning shogirdlari, zamondoshlari zikrida keltirsa ham, o'zi haqida, maxsus ma'lumot kiritmagan). Beshinchi qismda taba tobeinlardan tortib Hujviriya zamoniga qadar yashagan so'fiylar (Habib Ajamiydan boshlab Ibrohim Husriyigacha bo'lgan 64 nafar so'fiy) haqida, oltinchi va yettinchi qismlarda muallifga zamondosh so'fiylar haqida (bular ichida Shayx Abu Ali Daqqoq va Qushayriy ham bor) ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, jami yuzdan ortiq mutasavviflarning nomlari mavjud. Beshinchi va oltinchi qismda keltirgan so'fiylarning deyarli barchasi haqidagi ma'lumotlar Navoiy va Jomiy tazkiralari uchraydi. To'rtinchi, beshinchi va oltinchi qismlarda so'fiylar haqida nisbatan batafsil ma'lumotlar berilgan bo'lsa, yettinchi qismda muallif 42 nafar avliyo haqidagi juda qisqa ma'lumot, ya'ni ularning ismlari va yashagan joylari, tasavvufdagi darajalari haqida bir-ikki qator yozish bilan cheklangan. Buni muallifning o'zi ham "Biz bu kitobda so'fiylarning hammasi haqida ma'lumot berib, hollarini ta'riflasak, juda uzun bo'lib ketadi. Ayrimlarini chetlab o'tish bilan esa maqsadimizga yetmaymiz. Shu sababdan so'fiylarning eng mashhurlari va shayxlarini bu kitobda zikr etamiz", deb izohlab o'tgan [Hucviri, 2020].

XIII asr tasavvuf ta'limoti va adabiyotida alohida ahamiyatga ega bo'lgan, tasavvufiy ma'rifat bayoniga bag'ishlangan yana bir mashhur asar Shayx Shihobiddin

Umar Suhravardiyning “Avoriful-maorif”idir. Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasida Shayx Shihobiddinni “O‘z zamonasining ustozi, davrning yagonasi, nurlar toleyi va sirlar manbasi, tariqat tayanchi va haqiqat tarjimoni” deb ta’riflar ekan, bu ta’riflar “Nafahot ul-uns”da ham berilganini yozadi. Navoiy Suhravardiyini o‘z zamonida “shayx ush-shuyux” (shayxlar shayxi – P. S.) bo‘lganligini, tasavvufdagi intisobi o‘z amakisi Shayx Abunnajib Suhravardiyga tegishli bo‘lib, bu ikki ulug‘ zotning Abu Bakr Siddiq (r.a.)ning farzandlaridan ekanligini ham ta’kidlaydi.

Shihobiddin Suhravardiyning juda katta shuhratga ega “Avorif ul-ma’orif” asari Makkada yozilgan. Bu asar ham tasavvuf tariqatlari vujudga kelishi va shakllanishining ilk davrida yozilgan tasavvufga oid dastlabki manbalardan biri hisoblanadi [Murtozayev, 2025]. “Avorif ul-maorif” Sulamiy, Qushayriy, Hujviriy asarlari kabi tazkira janrida yozilgan emas. Ya’ni, asarda shayx-avliyolarning hayoti, faoliyati haqidagi ma’lumotlar uchramaydi. Aksincha, asar tabiati tasavvuf ta’limoti va nazariyasiga oid dastlabki manbalardan bo‘lgan Abu Nasr Sarroj va Abu Bakr Kalobodiyning kitoblari uslubini eslatadi. “Avorif ul-ma’orif” tasavvuf ta’limoti va odobiga oid juda keng mavzularni qamrab olgan va 63 bo‘limni tashkil qiladi. Bo‘limlarda tasavvuf va unga oid atamalarning ildizi, turli tariqatlar, murshid-murid munosabatlari, safar odobi, tahorat odobi, namoz odobi, suhbat odobi, kiyim kiyish odobi, samo’ haqidagi mulohazalar, shuningdek, so‘fiylarning oila qurishi, bo‘ydoqlik va shunga yaqin bir qancha mavzu-masalalar Qur’on oyatlari va hadislariga tayanib, mukammal izohlangan.

Asarda biror mavzu yoritilar ekan, mashoyixlarning bu mavzuga oid fikr-qarashlari, shaxsiy xulosalari yordamida bayon qilinadi. Agar qalamga olingan mavzu chigal va bahsli bo‘lsa, muallif o‘rni bilan mo‘tadil yoki keskin munosabat bildiradi va albatta o‘z xulosasini taqdim etish yo‘lini tutadi. Masalan, tasavvufdagi hol mavzusini yoritishda “shavq” holining mavjudligi yoki yo‘qligi borasida turlicha fikrlarni keltirib, ularga nisbatan muallifning o‘z fikrini shunday ilova qiladi: “Ba’zilar shavq maqomini inkor etadilar. Shayx Antokiydan “Shavq nima?” deb so‘raganlarida, u: “Inson ko‘rinmagan narsaga ishtiyoq tuyadi. Men topgan kunimdan beri Undan aslo ayro qolmadimki, ishtiyoq tuysam!” – deb javob beradi. Men tamoman shavqni inkor etuvchi fikrlarni qabul etmayman. Chunki, qurbayat maqomlari (ma’naviy yaqinlikli anglatuvchi muhabbatga oid hollar – P.S.)ning lutf va ehsonlari nihoyasiz ekan, sevgan insonning ishtiyoqini qanday inkor etish mumkin? Albatta, seviluvchi g‘oyib emas, sevuvchi ham erishganlariga nisbatan shavqni tuymaydi. U faqatgina qurbayat maqomlarining ilohiy lutflaridan qo‘lga kirita olmaganlari uchungina ishtiyoq tuyadi. Shunday ekan, shavq holini yo‘q deyish mumkinmi?” [Sühreverdi, 2023].

Suhravardiy “So‘fiylarning axloqi” deb nomlangan oltinchi bo‘limdagi tavoze haqida mashoyixlarning ko‘plab fikrlarini o‘z xulosalari bilan dalillab, bu borada ustozi Abu Abunnajib Suhravardiy bilan bo‘lgan mazkur voqeani ham keltiradi: “Shayximiz Abunnajib Suhravardiy bilan Shom safarida birga edik. Ba’zi badavlat kishilar o‘zlarining ip bilan bog‘langan asirlari orqali shayxga yeguliklar yubordilar. Dastruxon yozilib, yeguliklar qo‘yilgach, asirlar bir chetda kutib turishdi. Shunda shayximiz xizmatchisiga: “Asirlarni ham olib kel, muridlar bilan birga dasturxonga

o‘tirsinar”, – dedi. Xizmatchi ularni olib kelib, barcha qatori dasturxonga taklif qildi. Hazrat esa o‘rnidan turib, asirlarning yoniga bordi va ular bir qatorda oralariga o‘tirdi. U taomlanishni boshlaganida asirlar ham yeya boshladilar. Shayximizning yuzida esa Alloh uchun qalbdan kelgan tavoze, imoni, ilmi va amali kibrdan tamoman xalos bo‘lganlik alomati ufurib turar edi” [Sühreverdi, 2023]. Suhravardiy so‘fiylarning axloqi borasida aynan tavozeni birinchi o‘ringa qo‘yish va ushbu voqeani misol qilish orqali tasavvufda murshidning muridlari yonida axloqiy komillikni amalda namoyon etishining ahamiyatini ham ko‘rsatib bera olgan (Shunga o‘xshash voqea Navoiy tazkirasida ham Axiy Ali Misriy ta’rifida uchraydi. Unda keltirilishicha, Axiy Ali Misriy qo‘lida ko‘p muridlari bo‘lgan buyuk shayx bo‘lsa-da, tushida o‘zidan ham ulug‘roq bir murshid haqida xabar topib, butun muridlari bilan o‘sha insonning xuzuriga xizmatga boradi. Bu bilan muridlari xuzurida tavozening yuksak namunasini ko‘rsatadi [*qarang*: Navoiy, 2017]). Asarda yana ko‘plab o‘rinlarda so‘fiylar qatorida aynan Abunnajib Suhravardiyning hikmatlari, shayx bilan bo‘lgan voqealar, tajribalar izchil bayon qilinadi. Umuman olganda, “Avorif ul-maorif” asari tasavvufning nazariy masalalarini bayon qilish bilangina cheklanmaydi, balki asar mashoyixlarning hayot yo‘li, ularning fazilatlarini, tajribalarini hikoya va suhbatlar orqali yoritishi bilan ham ahamiyatlidir.

Umuman olganda, yuqorida tahlil qilingan barcha tasavvufiy tazkiralarning o‘z mazmuni va tuzilishiga ko‘ra umumiy va xususiy jihatlariga ega ekanligi kuzatiladi. Ularning dastlabkilarida faqat tasavvufga oid nazariy ma’lumotlar, ba’zilarida esa faqat shayxlar va avliyolarning tarjimai hollari, karomatlari, irfoniylar qarashlari berilgan bo‘lsa, ba’zilarida bunday tajimayi hollar bilan birga tasavvufiy tushunchalarning sharh va izohlari berilganiga guvoh bo‘lamiz (Quyidagi jadvalga qarang):

Tasavvufiy manbalar tahlili

№	Asar nomi	Muallif	Asar yozilgan davr	Asar tili	Janriy xususiyatlari
1.	“Kitob al-Luma’ fi’t-tasavvuf”	Abu Nasr Sarroj	X asr	arab tili	Tasavvuf ta’limotiga oid muhim nazariy manba bo‘lib, ma’lumotlar ko‘plab shayx-avliyolar tomonidan aytilgan fikrlar vositasida izohlangan. Bahsli mavzularga muallif tomonidan yakuniy xulosa berilgan.
2.	“At-Ta’arruf li-mazhab ahli-tasavvuf”	Abu Bakr Kalobodiy	X asr	arab tili	Tasavvufning nazariy jihatlarini ochib beruvchi muhim manba bo‘lib, berilgan ma’lumotlar ko‘plab so‘fiylar, shayxlar tomonidan aytilgan fikrlar vositasida izohlangan. Muammoli masalalar muallif tomonidan yakuniy xulosa bilan asoslangan.
3.	“Tabaqot us-so‘fiya”	Abdurahmon Sulamiy	X asr	arab tili	Mashoyixlarni muayyan tabaqaga kiritish an’anasini boshlab bergan tasavvufga oid dastlabki tazkiralardan hisoblanib, unda 105 nafar so‘fiy haqida biografik ma’lumotlar va o‘sha so‘fiyning hikmatlaridan na’munalar berilgan.

4.	“Qushayriy risolasi”	Abulqosim Qushayriy	XI asr	arab tili	Asarda tasavvuf nazariyasiga oid ma'lumotlar katta qismni tashkil etib, faqat bitta bo'limda 83 mashoyix haqida biografik ma'lumotlar berilgan, lekin ular tabaqalarga ajratilmagan.
5.	“Kashf ul-mahjub”	Ali ibn Usmon Hujviriy	XI asr	forsiy til	Asarda tasavvuf nazariyasiga oid ma'lumotlar katta qismni tashkil etib, faqat bitta bo'limda 150 dan ortiq mashoyix haqida turli hajmda biografik ma'lumotlar berilgan.
6.	“Avorif ul-maorif”	Shihobiddin Suhravardiy	XII–XIII asrlar	arab tili	Tasavvuf nazariyasiga oid muhim manbalardan bo'lib, Sarroj va Kalo-bodiyning asaridan farqli o'laroq, bu asarda so'fiylarning amaliyoti, maishiy va kundalik hayotiga oid qonun-qoidalar ham yoritib berilgan.
7.	“Tabaqot us-so'fiya”	Shayx ul-islom Abdulloh Ansoriy	XI asr	forsiy til	So'fiylar faoliyatiga oid muhim manbalardan biri bo'lib, 252 nafar avliyo haqida biografik ma'lumotlar, turli masalalarga oid muallifning mukammal sha'riy yechimlari, so'fiylarning hikmatlari, she'riy baytlariga izohlari keltirilgan. So'fiylar Sulamiydan farqli ravishda 6-tabaqaga ham kiritilgan.
8.	“Tazkirat ul-avliyo”	Fariduddin Attor	XII–XIII asrlar	forsiy til	Asarda tasavvuf tarixida muhim o'rin tutgan mashoyixlarning hayoti hamda faoliyati ko'plab hikoyatlar asosida badiiy tarzda yoritilgan. Ya'ni, shayxlarning karomatlari, tasavvufiy qarashlari, hikmatli so'zlari va ibratli voqealarga keng o'rin ajratilgan.
9.	“Nafahot ul-uns”	Abrudahmon Jomiy	XV asr	forsiy til	Tasavvufga oid muhim tazkiralardan biri bo'lib, 616 nafar mashoyixning tarjimai holi, nasabi, ustoz-shogirdlari, hikmatlari va tasavvufiy maqomlari yoritilgan.
10.	“Nasoyim ul-muhabbat”	Alisher Navoiy	XV asr	turkiy til	Turkiy tilda yaratilgan so'fiylar faoliyatiga oid dastlabki tazkira hisoblanib, 770 nafar mashoyixning hayoti, faoliyati, mavjud o'rinlarda tabaqasi, silsilasi, tavba qilish sabablari va hikmatlari yoritilgan.

XULOSA

Tasavvufiy manbalarning tahlilidan ayon bo'ladiki, dastlabki risolalar, jumladan, Abu Nasr Sarrojning “Al-Luma” hamda Abu Bakr Kalobodiyning “At-Ta'arruf” asarlari tasavvuf nazariyasi, tasavvufga oid istilohlarni ochib beruvchi manbalar bo'lsa, Abu Abdurahmon As-Sulamiyning “Tabaqot us-so'fiya”si shayxlarning tarjimai holini izchil bayon qilish an'anasini boshlab bergan ilk tasavvufiy tazkiralardan biridir. Aynan Sulamiyning uslubi keyinchalik Shayx Abdulloh Ansoriyning “Tabaqot us-so'fiya”, Attorning “Tazkirat ul-avliyo”, Jomiy va Navoiyning tazkiralari yaratilishiga ham muayyan darajada asos bo'lgan. Abdulkarim Qushayriyning “Risola”si va Ali

Hujviriyning “Kashf ul-mahjub”i esa avliyolar haqidagi biografik ma’lumotlar bilan bir qatorda, tasavvufiy tushunchalar, ko‘plab diniy, tasavvufiy muhim mavzular sharhiga ham bag‘ishlangan bo‘lib, mualliflar bu masalalarni izohlash jarayonida Qur‘on oyatlari, hadislar, sahobalar, ilk davr mutasavviflarining fikrlariga tayanganlar. Suhravardiyning “Avorif ul-maorif” asari esa Sarroj va Kalobodiyning asarlari kabi tasavvuf nazariyasiga oid bo‘lib, unda tariqat vakillarining faoliyati haqidagi ma’lumotlar uchramaydi. Biroq ushbu asarni aynan “Al-Luma” va “At-Ta’arruf” bilan bir xil shaklda faqat nazariy ma’lumotlar sharhiga bag‘ishlangan deya olmaymiz. Sababi “Avorif” asari nazariy ma’lumotlar bilan bir qatorda, tariqat hayoti, murshid va murid munosabatlari, suluk odobi, namoz, ro‘za va boshqa ko‘plab masalalarning aynan amaliy jihatlari yoritilganligi bilan ahamiyatlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Al-Sarraj al-Tusi, A.N. (1914). *Kitab al-Luma’ fi al-Tasawwuf* (R.A. Nicholson, Ed.). Leiden: E.J. Brill.
2. Ansory, X.A. (2014). *Tabaqot us-so’fiya*. Xuchand: Nashriyoti Noshir.
3. Attor, F. (2017). *Tazkirat ul-avliyo*. Toshkent: G‘afur G‘ulom.
4. Bertels, Ye.E. (1965). *Navoi i Jami. Izbrannie trudi. Tom 4*. Moskva: Nauka.
5. Bertels, Ye.E. (1988). *Izbrannie trudi. Istoriya literaturi i kulturi Irana*. Moskva: Nauka.
6. Haqqul, I. (2021). *Navoiy shaxsi va ijodiy imkoniyatlari. 2-maqola. Xurshid Davron kutubxonasi* da. https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/navoiy-shaxsi-va-ijodiy-imkoniyatlari.html?utm_source=chatgpt.com.
7. Hucviri, A.b.O.C. (2020). *Hakikat bilgisi Keşfu’l-mahcub*. İstanbul: Dergah Yayınları.
8. Cami, A. (2021). *Nefahatu’l-uns min hadarati’l-kuds*. İstanbul: Salih Kitaplar.
9. Kalobodiy, A.B.I. (2022). *At-ta’arruf li-mazhabi ahlit-tasavvuf*. Toshkent: Azmir Nashr Print.
10. Komilov, N. (2009). *Tasavvuf*. Toshkent: Movarounnahr.
11. Kuşeyri, A. (2022). *Kuşeyri risalesi*. İstanbul: Semerkand.
12. Murtozayev, Sh. (2025). Umar Suxravardiyning “Avorif ul-maorif” asarining ijtimoiy-axloqiy tahlili. *Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari*, 5(10), 180–185.
13. Narziyev, Z.I. (2021). “Kashf ul-mahjub”: manbalari, tarjimalari, musxalari va ta’sirlari. *NamDU ilmiy axborotnomasi*.
14. Navoiy, A. (1999). *Mukammal asarlar to‘plami. 15-jild*. Toshkent: Fan.
15. Navoiy, A. (2011). *To‘la asarlar to‘plami: 10 jildlik*. Toshkent: G‘afur G‘ulom.
16. Navoiy, A. (2017). *Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim il-futuvvat*. Toshkent: Movarounnahr.
17. Parmonova, S. (2025a). “Nafahot ul-uns” va “Nasoyim ul-muhabbat” tazkiralari so‘fiy ayollar zikri. *IQRO INDEXING*, 17(02), 491–494.
18. Parmonova, S. (2025b). “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasining diniy-irfoniy manbalari. *Fledu.uz*, 3.
19. Rahimov, K. (2020). *Movarounnahr tasavvuf tarixi*. Toshkent: Akademnashr.
20. Ramazonov, N. (2001). “Nasoyim”ning o‘ziga xos xususiyatlariga doir. Toshkent: Fan.
21. Raxmonov, A. (2024). IX–XIV asrlarda Movarounnahrda tasavvuf va uning rivoji. *Central Asian Journal of Education and Innovation*, 3(4), 68–73.
22. Rustamov, A. (1979). *Navoiyning badiiy mahorati*. Toshkent: Adabiyot va san’at.
23. Sirojiddinov, Sh. (2016a). *Alisher Navoiy: qomusiy lug‘at. I jild*. Toshkent: Sharq.
24. Sirojiddinov, Sh. (2016b). *Alisher Navoiy: qomusiy lug‘at. II jild*. Toshkent: Sharq.
25. Sühreverdi, Ş.E.H.Ö. (2023). *Avarifü’l-maarif*. Ankara: Semerkand.
26. Sülemi, E.A. (2023). *Tabakatu’s-sufiyye*. İstanbul: Erkam Yayın.
27. Turar, U. (1999). *Tasavvuf tarixi*. Toshkent: Istiqol.

28. Uludağ, S. (1995). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları.
29. Valixojayev, B. (2002). *Mumtoz siymolar*. Toshkent: Akademnashr.
30. G'ofurjonova, M. (2025). Yozma manbalarda soʻfiy ayollar timsoli. *Modern Science and Research*, 4(10), 534–538.

REFERENCES

1. Al-Sarraj al-Tusi, A.N. (1914). *The book of flashes on Sufism* (R.A. Nicholson, Ed.). Leiden: E.J. Brill.
2. Ansory, X.A. (2014). *The classes of the Sufis*. Khujand: Noshir Publishing House.
3. Attor, F. (2017). *The memorial of the saints*. Tashkent: Gafur Ghulom Publishing House.
4. Bertels, Y.E. (1965). *Navoi and Jami: Selected works. Volume 4*. Moscow: Science Publishing House.
5. Bertels, Y.E. (1988). *Selected works: History of Iranian literature and culture*. Moscow: Science Publishing House.
6. Cami, A. (2021). *The breaths of intimacy from the presence of holiness*. Istanbul: Salih Books Publishing House.
7. Gofurjonova, M. (2025). The image of Sufi women in written sources. *Modern Science and Research*, 4(10), 534–538.
8. Haqqul, I. (2021). *Navoi's personality and creative potential: Article 2*. In *Khurshid Davron Library*. <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/navoiy-shaxsi-va-ijodiy-imkoniyatlari.html>.
9. Hücvi, A.b.O.C. (2020). *The knowledge of truth: Kashf al-mahjub*. Istanbul: Dergah Publishing House.
10. Kalobodiy, A.B.I. (2022). *Introduction to the doctrine of the people of Sufism*. Tashkent: Azmir Nashr Print Publishing House.
11. Komilov, N. (2009). *Sufism*. Tashkent: Mawarannahr Publishing House.
12. Kuşeyri, A. (2022). *Al-Qushayri's epistle*. Istanbul: Semerkand Publishing House.
13. Murtozayev, Sh. (2025). The socio-ethical analysis of Umar Suhrawardi's *Awarif al-ma'arif*. *Journal of Current Problems of Social and Humanities Sciences*, 5(10), 180–185.
14. Narziyev, Z.I. (2021). *Kashf al-mahjub: Sources, translations, manuscripts, and influences*. *Scientific Bulletin of Namangan State University*.
15. Navoi, A. (1999). *Complete collection of works. Volume 15*. Tashkent: Science Publishing House.
16. Navoi, A. (2011). *Complete collection of works in 10 volumes*. Tashkent: Gafur Ghulom Publishing and Printing Creative House.
17. Navoi, A. (2017). *Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim il-futuvvat*. Tashkent: Mawarannahr Publishing House.
18. Parmonova, S. (2025a). The mention of Sufi women in the biographical dictionaries *Nafahot ul-uns* and *Nasoyim ul-muhabbat*. *IQRO Indexing*, 17(02), 491–494.
19. Parmonova, S. (2025b). *The religious and mystical sources of the biographical dictionary Nasoyim ul-muhabbat*. *Fledu.uz*, 3.
20. Rahimov, K. (2020). *The history of Sufism in Mawarannahr*. Tashkent: Academic Publishing House.
21. Ramazonov, N. (2001). *On the specific features of Nasoyim*. Tashkent: Science Publishing House.
22. Raxmonov, A. (2024). Sufism and its development in Mawarannahr in the 9th–14th centuries. *Central Asian Journal of Education and Innovation*, 3(4), 68–73.
23. Rustamov, A. (1979). *Navoi's artistic mastery*. Tashkent: Literature and Art Publishing House.
24. Sirojiddinov, Sh. (2016a). *Alisher Navoi: Encyclopedic dictionary. Volume 1*. Tashkent: Eastern Publishing House.
25. Sirojiddinov, Sh. (2016b). *Alisher Navoi: Encyclopedic dictionary. Volume 2*. Tashkent:

Eastern Publishing House.

26. Sühreverdi, Ş.E.H.Ö. (2023). *Awarif al-ma'arif*. Ankara: Semerkand Publishing House.
27. Sülemi, E.A. (2023). *The classes of the Sufis*. Istanbul: Erkam Publishing House.
28. Turar, U. (1999). *The history of Sufism*. Tashkent: Independence Publishing House.
29. Uludağ, S. (1995). *Dictionary of Sufi terms*. Istanbul: Knowledge Publishing House.
30. Valikhojayev, B. (2002). *Classical figures*. Tashkent: Academic Publishing House.